

Kapitel 5

ORDENES INDHOLD

Indhold:

- 1 Småord
- 2 Indholdsord
- 3 Indholdsordenes netværk
- 4 Modsætninger
- 5 Flertydighed
- 6 Synonymer
- 7 Ordnes ladning
- 8 Opsamling

* * *

Hvad vil *vi* sige med ordene? Det er ikke nødvendigvis det samme som det ordene siger i sig selv. Lad os tage et eksempel:

Jens: – *Dét var dét.*
 Per: – *Var det dét?*
 Jens: – *Dét var det!*

Vi kan vel allesammen forestille os en situation hvor Jens har hjulpet Per med et stykke arbejde, og hvor de så slutter af med den ordveksling. Meningsløs er den i hvert fald ikke. Men der forekommer kun to ord: *det* og *var*. De siger jo ikke meget i sig selv.

Det der sætter os i stand til at forstå denne lille ordveksling, er at vi kan forestille os en situation hvor den kan give mening. Enkelt sagt: Vi har en masse erfaring med sprogbrug.

* * *

1 Småord

Ord som *det* og *var* er totalt afhængige af den situation eller den tekst de forekommer i. Dem kan vi kalde småord – eller **grammatiske ord**, fordi det også er dem der skaber grammatisk sammenhæng i sætninger og tekster.

Til den type hører mange af de almindeligste ord i sproget, fx

en, et, den, det, de (artikler – kendeord)
han, min, dig, denne, der, hvad, noget (pronominer – stedord)
i, på, med, til, fra (præpositioner – forholdsord)
og, eller, men, at, når, hvis (konjunktioner – bindeord)
ikke, jo, vel, da, også (adverbier – biord)
er, har, kan, ville (hjælpeverber – hjælpeudsagnsord)

Hvis man tæller ordene i tekster, viser det sig at den slags småord udgør ca 50% af ordene i gennemsnit (det afhænger meget af hvilken slags tekst det er). De kan åbenbart ikke undværes.

Opgave 1: Det må indrømmes at nogle småord undertiden kan 'stå alene'. Prøv selv at forestille dig en samtale hvor du kunne sige *Ikke* eller *Hvis* alene, og prøv at forklare hvad det er i sammenhængen der gør det muligt. Er der nogen af de nævnte småord du slet ikke ville kunne forestille dig som enkeltordstyringer?

NB: Det er snyd at sige "Vil du helst skrive *og* eller *eller* her?" – "Og!" For på den måde kan naturligvis alle ord stå alene.

* * *

2 Indholdsord

Hvis vi bliver bedt om at sige et dansk ord, er det sjældent småord som *at* eller *på* vi vælger, men derimod ord med et vist selvstændigt indhold: indholdsord – eller **leksikale ord** (det er især dem vi finder i et leksikon). Det er også dem børn begynder med. Fx

ko, næse, computer, kop, lampe, kærlighed (substantiver – navneord)

smuk, grøn, øde, rig, liberal (adjektiver – tillægsord)

løbe, sidde, skrive, elske (hovedverber – hovedudsagnsord)

temmelig, sandsynligvis, ofte, dagligt (adverbier – biord)

én, to, tre (talord)

hurra, basta, hej, tja, hov (interjektioner – udråbsord)

Den slags ord fremkalder i sig selv et begreb: en ide om et indhold. Og man kunne synes at det måtte være nok med dem, når småordene nu ikke betyder ret meget. Men se så her:

- 1 *engang fattig prins; kongedømme lille altid stort gifte gifte*
- 2 *Der var en; han havde et der var ganske, men det var da nok til at sig på, og sig det ville han.*

Det er ligegyldigt om vi udelader småordene (som i 1) eller indholdsordene (som i 2). Ingen af eksemplerne giver noget fornuftigt indhold.

Opgave 2: Prøv selv at sætte sætning 1 og 2 sammen til noget meningsfuldt (det er faktisk indledningen til *Svinedrengen*).

I øvrigt er det ikke ligetil at skelne mellem småord og indholdsord. Det er fx ikke indlysende at *ville* skal være et småord.

Det er heller ikke så vigtigt. Hovedsagen er at der er forskel på hvor indholdsrige ordene er, selvom skellet ikke er skarpt.

Vi kan nemmest at forbinde indholdsordene med et begreb.

Engang betyder 'på et ubestemt tidspunkt i fortiden', *prins* 'en hankønsperson af kongelig herkomst', *fattig* 'som ikke havde penge og magt', osv.

Det er trods alt mere indholdsrigt at sige *Fjols!* – end at sige *Du er et!*

Opgave 3: Prøv at indføje nogle småord der kan forbedre følgende historie:

engang konge dronning boede slot

mange år ønsket barn

dag traf dronningen heks hjælpe

krævede belønning

Prøv at tælle op hvor mange småord der kan eller skal føjes ind. (Der er 16 indholdsord.)

Prøv at bestemme antallet af indholdsord og småord i en tekst efter eget valg. Der kan være stor forskel på tekster (og på tale og skrift).

* * *

3 Indholdsordenes netværk

Indholdsordene ordner vores verden for os. Især substantiverne (navneordene) – de bringer orden i alt det vi møder: ting, personer eller begreber.

Efterhånden som vi lærer ordene, lærer vi også hvad de står for. Og vi lærer det kontrastivt. Dvs vi lærer at der er forskel mellem fx et træ og en busk, selvom de begge to er planter. Men vi lærer også at ordene kan være mere eller mindre præcise: et træ kan være et

grantræ, og endnu mere præcist en ædelgran eller rødgran. Det er det der menes med ordenes netværk:

* * *

plante				
busk		træ		
syren	hassel	nåletræ		løvtræ
		gran	fyr	bøg eg
		rødgran	ædelgran	

I dette netværk er der tydeligvis tale om en underordning af betydningerne: Øverst står overbegrebet *plante*, som har *busk* og *træ* (og for resten også *staude* og *løgplante* og *køkkenurt*) under sig. *Træ* har så under sig *nåletræ* og *løvtræ*, med en videredeling i *gran*, *fyr*, *bøg*, *eg* – og mange andre. Og således videre (der er forskellige buske, fyrre, bøge og ege).

Opgave 4: Prøv at ordne følgende ordrækker i lignende netværk:

*Ifår, ged, hest, hovdyr, hund, kat, klovdyr, ko, rovdyr, æsel
2bygning, garage, hus, lade, palæ, rækkehus, stald, udhus, villa*

NB: Der er flere måder det kan gøres på. Og du må gerne indføje flere ord i netværket.

Opgave 5: Der var engang et radioprogram der hed “20 spørgsmål til professoren”. Et panel af sprogbrugere skulle gætte et ord ved at spørge sig ind til det med ja/nej-spørgsmål. Det eneste de fik at vide indledningsvis, var om det var *dyrerige*, *planterige*, *mineralrige* eller *begreb*. De ord var altså de øverste i netværket.

Prøv selv legen med “20 spørgsmål”, med læreren som ‘professor’ (det er slet ikke let).

4 Modsætninger

Det er ikke alle ord der nemt lader sig ordne i et netværk. I mange tilfælde tænker vi i modsætninger i stedet for hele netværk.

*At kærlighed er ikke had
og smørrebrød er ikke mad –
det er for tiden hvad jeg ved
om smørrebrød og kærlighed.*

J.H.Wessel

Modsætningen mellem *had* og *kærlighed* er til at tage at føle på. Mellem *smørrebrød* og *mad* er det ikke så indlysende – vi ville vel hellere se *mad* som overbegreb, og *smørrebrød* som en af mulighederne. Wessels pointe er jo nok at han ikke bryder sig om smørrebrød.

Men fornemmelsen af en todeling er hyppig, fx *by-land*, *barn-voksen*, *tekst-tale*. De er ofte svære at trække en grænse imellem – hvornår holder man op med at være barn? Og når vi hører nyhederne, så er det vel oftest en tekst der indtales – af en nyhedsoplæser.

I øvrigt er det især adjektiver (tillægsord) der ordnes i modsætninger, fx *rig-fattig*, *sød-dum*, *lang-kort*, *stor-lille*. Det særlige ved disse modsætninger er at de er **polære**, dvs de udgør poler på en skala:

god—————*dårlig*

Her er der mange muligheder for at placere sig mellem polerne. Der er tale om grader. Ligesom også ved *barn-voksen*.

Alligevel ser man ofte en tendens til at se dem som simple alternativer. Ikke mindst i den politiske debat er det ofte som om

alting er enten sort eller hvidt. Regeringen og oppositionen har sjældent noget godt at sige om hinandens forslag – til trods for at forskellene imellem dem ofte er ude på marginalerne.

Det vil sige at man behandler de polære modsætninger som de var **binære** – sort/hvide uden gråtoner. Til gengæld findes også nogle der er ‘født’ binære, som fx *død–levende*, *legal–illegal*, *indenlandsk–udenlandsk*. Det er et enten-eller – det er det der ligger i binær.

Her fornægter den sproglige og begrebsmæssige kreativitet sig imidlertid heller ikke. Man kan være *halvdød af skræk*, og man kan benytte en *fuldtud legal fremgangsmåde*. Det vil så sige at man også har en *næsten-legal* måde? (Undertiden må man konstatere at det ikke er sproglig kreativitet, men måske snarere kreativ bogføring. Men det må indrømmes at jura ikke er ligetil.)

Opgave 6: Kan man graduere følgende modsætninger?

artig–uartig
dygtig–dårlig
brandfarlig–brandsikker
skriftlig–mundtlig
spiselig–uspiselig

NB: Man kan blive nødt til at vælge mellem forskellige betydninger af et ord.

* * *

5 Flertydighed

Det er klart at hvis man siger “*Efter den tur var jeg mere død end levende*”, så bruger man ordene kreativt – ikke i deres almindelige eller ‘bogstavelige’ betydning, men mere eller mindre ‘overført’ eller billedligt. Det er så hyppigt at man kan sige at flertydighed er reglen, snarere end undtagelsen.

Opgave 7: Hvordan er ordene benyttet kreativt i følgende sætninger?

- 1 *Jeg er så tørstig jeg kunne drikke en hel spand vand.*
- 2 *Min skat er gået ned.* (i kælderen?)
- 3 *Papiret er taknemligt.* (det har let ved at bukke?)
- 4 *Hvis man ikke kan finde ud af tastaturet, hjælper musen.*
- 5 *De mange prominente gæster vil løbende ankomme til slottet om eftermiddagen.*
- 6 *Skråt op!*

I stedet for overført eller billedlig betydning, taler man ofte i sådanne tilfælde som **idioter** (af græsk *idios* ‘særegen’ – jf også *idiot* ‘særegen person, privatmand’, oprindeligt i modsætning til en ‘borger’ der deltager i byens sager: en *politiker*, af græsk *polis* ‘by’).

Uanset hvad vi kalder det, er det sammenhængen der viser os hvordan ordene skal forstås. Hvis man siger “*Du kan stikke den skråt op*” til en der er har svært ved at få en skrue op i loftet, har det jo nok en helt anden betydning end den mest almindelige...

Det er især ikke nemt at bestemme hvad et abstrakt begreb står for. Tag fx ordet *annonce*. Hvis vi får at vide at noget er en annonce, så ved vi også at det er formuleret sådan at den giver os lyst til at købe, uanset om vi har brug for det eller ej. Dvs vi ved det med fornuften, men ikke altid med følelsen.

Især børn har svært ved at forstå at legetøjskataloget til julehandlen ikke er et vidunderligt tilbud, men en snedig appel til deres underbevidsthed. (Det er faktisk også svært for de voksne...)

I de fleste tilfælde kan vi godt se en forbindelse mellem den bogstavelige betydning og den idiomatiske eller overførte. I så fald taler man om **polysemi** (mangetydighed, af græsk *polys* ‘mange’ og *sem-* ‘betyd-’).

Men der findes også ord der helt tilfældigt er kommet til at se ens ud, uden at der er nogen forbindelse mellem betydningerne. De kaldes **homonymer**. (Se også kapitel 6 om lyde og bogstaver.)

Opgave 8: Find homonymerne i følgende sætninger:

- 1 Danmark er de tusind søers land.
- 2 Jeg sidder og søger efter lånetilbud og banker på min skærm.
- 3 Der er vandtætte skotter mellem det engelske og det skotske parlament.
- 4 Efter at vi havde spist, kravlede killingen op på bakken.

Kreativ flertydighed finder vi slangudtryk som *i benalderen* (‘for længe siden’), *bibelsurfer* (‘præst’), *rynkeby* (‘ældrekollektiv’), *genbrugsvej* (‘rundkørsel’), og mange flere.

* * *

6 Synonymer

Det modsatte af homonymer (samme ord med forskellig betydning) er synonymer (to eller flere ord med samme betydning). Det er dem man især må have rede på i en krydsord. Fx

fuld – *beruset* – *besoffen* – *alkoholiseret*
lys – *skær* – *skin*
spise – *æde*
bagdel – *ende* – *røv* (*røv* er oprindeligt bare 'et lille hul'. I middelalderdansk kunne man tale sine *næserøve* ‘næsebor’.)

Men fuldstændig synonymi er ret sjælden. Dels er der ofte en stilforskel, som mellem *fuld* og *beruset*, eller mellem *bagdel* og *røv*. Og dels kan der være tale om forskellige nuancer, så ordene anvendes forskelligt i forskellige sammenhænge. Man kan fx have et *stearinlys*, men ikke et *stearinskær*. Og det er ikke sikkert det er en *bagdel* når vi omsider får *enden på historien*...

Her er nogle andre eksempler på **delvise synonymer**:

læse – *studere*

lege – *spille* (sammenlign engelsk *play*, tysk *spielen*)
handle – *agere*
skriver – *skribent*
teknik – *færdighed*
butik – *forretning*

Grunden til at synonymer sjældent er fuldstændige, er at sproget – sprogbrugerne – trods alt økonomiserer med sproget.

Det betyder at synonymerne enten udvikler lidt forskellige betydninger (som *butik* – *forretning*); eller også forsvinder det ene ord efterhånden (som arveordet *lød* ‘(hud)farve’, der næsten er blevet fortrængt af det fine franske låneord *teint*; og ordet *skriver* bruges vel ikke så meget mere).

Men der eksisterer også fuldstændige synonymer som får lov til at blive. Det gælder især de tilfælde hvor vi har almindelig sprogbrug over for fagudtryk:

batteri – *akkumulator*
leksikon – *encyclopædi*
afslutning – *konklusion*
gård – *landejendom*

Opgave 9: I beskrivelsen af sproget har vi allerede mødt en række fagudtryk hvortil der findes danske synonymer. Hvad er de danske ord for følgende?

<i>morfologi</i>	<i>syntaks</i>	<i>etymologi</i>
<i>præfiks</i>	<i>suffiks</i>	<i>verbum</i>
<i>substantiv</i>	<i>pronomen</i>	<i>adjektiv</i>

Er der nogen af dem hvor du helst vil bruge fagudtrykket, eller ligefrem har svært ved at komme på et dansk ord?

* * *

7 Ordenes ladning

Undertiden får synonymmer en forskellig 'ladning' eller klang, fx

interesseret – nysgerrig – påtrængende

Det kan godt være den samme opførsel der karakteriseres med disse tre ord – alt efter hvad man synes om den man taler om.

Der er endda dem der taler om en særlig form for 'gradbøjning' i den forbindelse:

Jeg er åben. – Du er godtroende. – Han er naiv.

Når man specielt indfører 'nye' ord for noget ubehageligt, kaldes det **eufemismer**. Det typiske eksempel er:

lokum – af latin 'sted'

das – af tysk *das (kleine Haus)* 'det lille hus'

WC – forkortelse af engelsk *water closet* 'vand-aflukke'

toilet – af fransk 'påklædningsværelse' (!)

Det ovenfor nævnte *røv* er altså også oprindelig en eufemisme!

Eufemismer findes også ofte ved betegnelser for personer med særlige erhverv:

skraldemand > *renovationsarbejder*

rengøringskone > *rengøringsassistent*

kloakarbejder > *VVS-mand*

Ordenes ladning viser sig desuden i mange slangudtryk – som også viser billedlig kreativitet. Fx

organdonor 'trafikant der kører uforsvarligt'

mobilblotter 'én der taler meget privat på offentligt sted'

lørdagskrøbling 'lørdagskylling'
ikke helt gennemagt 'lidt dum'

* * *

8 Opsamling

Ordforrådet består dels af **småord** (som *og, at, den, på*), der ikke betyder ret meget i sig selv, men som ikke er til at undvære når man skal danne sætninger. Og dels af **indholdsord** (som *ko, løbe, hurtig*), der står for de begreber vi har brug for at tale om, hvadenten de er håndgribelige (som de netop nævnte) eller abstrakte (som *situation, regel, ofre, tænke, omhyggeligt*).

Indholdsordene (vores begreber) lader sig ordne i **netværk** af beslægtede betydninger. Men pudsigt nok tænker vi ofte i **modsetninger**.

Det mest overraskende er måske at ordene er så **flertydige** som de er. Det er lige ved at vi kan sige som Humpty-Dumpty i *Alice i Eventyrland*:

“Ordene betyder det jeg vil have dem til. Det er et spørgsmål om hvem der bestemmer.”

Endelig er der **synonymer** som enten kan være delvis eller helt ensbetydende. Det sidste er det sjældneste, medmindre der findes særlige fagudtryk ved siden af almindeligt brugte ord; eller der findes forskellig ladning i ordene, fx som **eufemismer**.

Det mest iøjnefaldende er nok den kreativitet vi bruger ordene med, især i **slangudtryk**.